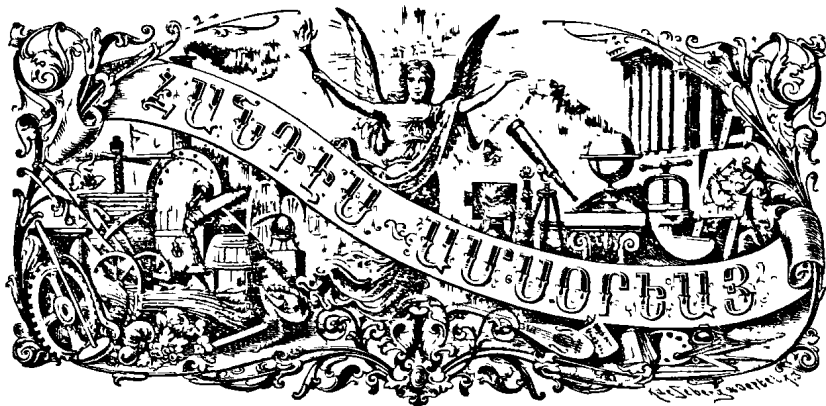

ԲԵՐՈՑԵԿԱՆ, ՌԻՍՈՒՄՆԵԿԱՆ, ԱՐՈՒԵՍՏԻՏԻՏԵԿԱՆ

ԺԲ. ՏԱՐԻ 1898

Տարեկան 10 ֆր. ոսկի — 4 րբ.:
 Վեցամսեայ՝ 6 ֆր. ոսկի — 2 րբ. 50 կ.:
 Մշի թիւ կ'արժէ 1 ֆր. — 50 հ.:

ԹԻՒ 7, ՅՈՒՆԻՍ

ԱՐՄԱՐԱՐԱՆԵՐ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՓԵՆՏՈՍ ՐԻԶՆԵԴԱՆԻ ԵՒ ԻՐ ՊԵՆՏՈՒԹԵՆԻ
 ԽՐԴՈՒԹՈՂ

(Հարստութեան և Գրեւ)

Հիշ Գամիկոնեանի ձեռնբերիցութեամբ մի ծա-
 ծուկ ժողով կազմեցին եւ խորհուրդ արին, թէ ար-
 դեօք իրենց թագաւորի մահուան համար Հռով-
 մայեցիներին լիւթ առնին թէ ոչ: «Եւ ապա
 հաստատեցաւ այս բան ի խորհրդեան, եւ ասնեւ.
 Ոչ կարեմք հեթանոսացի Պարսկացի ծառայու-
 թիւն մտանել, եւ թշնամի առնել զթագաւորն

ՃԻՅ

Գունաց. եւ ոչ զերկոսեան թշնամի առնել,
 եւ ոչ առանց միոյ թիկանց կարեմք կեալ: Ապա
 եկաց այս բան ի խորհրդին, թէ զինչ եղեւ՝
 ահա եղեւ, թող ծառայեսցուք թագաւորին
 Գունաց:» Սորանից յետոյ շուտով վարազ-
 դասը վաղէս կայսեր հրամանով հենց Պապի
 սպանութեան տարին (374 թ.) Հայաստան գա-
 լով, թագաւորեց Պապի տեղ: Որ նա վաղէս
 կայսեր ձեռքում գործի եւ հլու հրամանակա-
 տար հանդիսացաւ, այդ շատ հասկանալի է:
 Ոչ պակաս հռոմէասեր հանդիսացաւ նաեւ նոր
 թագաւորի առաջին խորհրդականը, Մուշեղ
 Մամիկոնեանը, Հայոց սպարապետը, որը հռո-
 մէական սպանների միջոցաւ բանակցելով վաղէս
 կայսեր հետ, աշխատում էր նորան համոզել,
 որ նա Հայաստանի բոլոր գաւառներում նոր
 ամրոցներ կառուցանել տայ, հայ ազատներին
 կայսերական թշուարով զնուորէ, եւ այսպիսով
 Հայաստանը շաղկապի յարձակումների համար
 անմատչելի դարձնէ. եւ կայսրը խոստանում էր
 այս բոլորն էլ կատարել:¹

Որ շաղկապ երկայնակեացը չէր կարող
 դէպ ի այս բոլորն անտարբեր գտնուիլ, այդ
 շատ հասկանալի է: Եւ ահա հենց Պապի սպա-
 նութեան տարին վաղէս կայսեր մօտ պատգա-
 մաւորներ ուղարկելով, նոր պայմաններ էր ա-
 ռաջարկում նորան, որոնցով ուղում էր իւր
 իշխանութիւնը Հայաստանում վերականգնել:

1 Փաւստոս, Եւ. ԻԳ.
 2 Փաւստոս, ԻԳ.

“Իսկ Սապորը, զրուժ է Ամիանոսը,¹ իւր զօրքի առաջուպ պարտութիւնից յետոյ լսելով Պարայի (Պապի) մահը, որին չափազանց աշխատում էր իւր գանախիցը դարձնել, խորի խոցուեցաւ, բայց մեր զօրքի քաջութիւնից անհաճելով, մեծ նախապատրաստութիւններ եր տեսնում, Արարային իրբեւ պատգամաւոր կայսեր մօտ ուղարկելով, յորդորում էր՝ Հայաստանն իրբեւ պատճառ անընդհատ աղէտներէ կատարելապէս ունչացնել: Իսկ եթէ այս անհաճոյ երեւայ, ուրիշ բան էր պահանջում, որ Իվերիայի [Վրաստանի] բաժանումը վերանայ, այս տեղից Տանուին հռոմէական պահապան զօրքերը եւ թոյլ տրուի Ապակուրեանի միահեծան թագաւորելու, որին ինքը [Վրաց] ազգի վերայ իշխանաւոր էր կարգել,՝ Բայց Վաղէս կայսրն իրեն զօրեղ գգալով, բացէ ի բաց մերժեց Շապուհի այս պահանջները: Այս բոլորին, շարունակում է Ամիանոսը,² Վաղէսը պատասխանեց այն մտքով, որ ինքը չէ կարող ոչինչ նուազեցնել այն պայմաններին, որ փոխադարձական համաձայնութեամբ հաստատուեցան, այլ կը պաշտպանէ նոցա մեծ եռանդով:՝

Բայց Շապուհը սորախով չբաւականացաւ: Նա նորից Վաղէսի մօտ թուղթ եւ պատգամաւորներ ուղարկելով, սպառնական ոճով լայնում էր, որ Եգիպտոսի ժամանակ կռած դաշինքը (“Հանդէս, 1897, եր. 86) խախտուած է, եւ երկու տէրութեանց մէջ տիրող տարաձայնութեանց վերջ տալու համար հարկ է որ այդ դաշինքի վկաներից նոցա՝ որոնք դեռ եւս կենդանի են, Պարսկաստան գնան եւ իւր արքունիքի հետ բանակցին, “որովհետեւ գիտէր,՝ աւելացնում է Ամիանոսը, “որ ոմանք արդէն վախճանուել են:՝ Պաթթրճեան ուղիղ է նկատել,՝ որ Շապուհն այս բոլորն անելով ուղում էր ժամանակ չափել եւ պատրաստովի պատրաստուել: Վաղէս կայսրը Շապուհի պահանջը կատարելով, Պարսկաստան ուղարկեց Վիկտոր հեծելազօրքի հրամանատարին (magister equitum) եւ Ուրբիցիոս Միջագետքի զորավարին (dux Mesopotamiae), որոնց պատուիրել էր Շապուհին չափաւորութեան հրաւիրել եւ ասել, որ նա խոտանալով չափաւոր լինել, այնուամենայնիւ հակառակ իւր խոստման՝ ուղում է Հայաստանը նուաճել անիրաւ կիրպով եւ Հայերին թոյլ չէ տալը, որ իրենց օրէնքներով եւ

սահմանադրութեամբ կառավարուին: Միեւնոյն ժամանակ կայսրն աւելացնում էր, որ ինքը չէ կարող Սաւրոմացեան, այն ժամանակուայ Վրաստանի թագաւորին, որ Հռոմայեցոց կողմնակիցն էր, առանց պաշտպանութեան թողնել, եթէ այդ հայրը պահանջէ:՝ Բայց կայսրը պատգամաւորներն անստժան գտնուեցան: Նոցա, թերեւ Շապուհից կաշառուած, նորա բոլոր պահանջներին ստիկաբար հնազանդուեցան, մինչեւ անգամ յաւակնութիւն ունեցան առանց կայսրըը հարցնելու: Հայաստանի բաժանման համար Շապուհի հետ բանակցել, եւ Շապուհը ճարպկութեամբ կարողացաւ նոցա համոզել, որ Հայաստանի մի քանի գաւառները անցին Հռոմայեցոց իշխանութեան ներքոյ այն պայմանով, որ կայսրը Հայաստանի միւս մասի եւ Վրաստանի գործերում այլ եւս չխառնուի: Վաղէս կայսրը պատգամաւորները հէնց նոր էին վերագարձել, երբ նոցա յետեւից եկաւ եւ կայսրը ներկայացաւ Շապուհի պատգամաւորը Սուրեն, որ Պարսից տէրութեան մէջ երկրորդ անձն էր համարուում (Surenā potestatis secundae post regem), “մատուցանելով կայսրը [Հայաստանի] այն գաւառները, որ մեր պատգամաւորները յաւակնել էին ստանալու:՝³

Մակայն Վաղէսը Սուրենին սիրով եւ առատաձեռնութեամբ ընդունելով, միեւնոյն ժամանակ յայտնեց որ իւր պատգամաւորները սխալուել են, որ ինքը երբեք տրամադիր չէ Հայաստանն եւ Վրաստանը Պարսից տէրութեանը թողնելու, այլ զենքով կը պաշտպանէ իւր իրաւունքները: Այս պատգամաւորութիւնն եղաւ ձմեռը 375 թուին, եւ Վաղէսն արդէն պատրաստութիւններ էր տեսնում՝ գարնանը բացուելուն պէս երեք զօրագնացերով Պարսից վերայ արշաւելու:՝ Այս բոլորը լսելով Շապուհը, “սրտմոեցաւ, պատուէր առեց Սուրենին, որպէս զի այն ամենը, ինչ որ յանձն էին առել Վիկտոր գութան եւ Ուրբիցիոսը, սրով յետ նուաճեր, եթէ մէկը համարձակուէր ընդդիմանալ, եւ Սաւրոմացեան պաշտպանութեան համար նշանակուած զօրքի խոտանութեամբ հաւաքէր: Նա այս ամենը՝ ինչ որ վճռել էր, իրագործեց շուտով, առանց ընդդիմադրութեան կամ վեճի ինդրութեան հանդիպելու, որովհետեւ Հռոմայեցոց տէրութեանը ուրիշ վտանգ էր սպառնում: Գոթիքի վտանգը, որոնք ան-

¹ Ammianus Marce., *Rerum gestarum*, I XXX, 2.

² Ammianus Marce., *ibid.*

³ Զեկեղական Պատմ., I, 513:

¹ Ammianus Marce., *Rerum gestarum*, I. RXX, 2, 2.

² Ammianus Marce., *ibid.*, XXX, 2, 2.

³ Ammianus Marce., *Rerum gestarum*, I. XXX, 2:

զուսպ յարձակումներով հեղեղում էին Թրակիան,¹ Ապա նոյն պատմագիրը պատմում է,² որ Աղաղէսը Գոթներին յառաջացած ծանր ճգնաժամով պատճառով ստիպուած լինելով իւր լեզգեանները Հայաստանից հանել, շտապով վերջիշեալ Վիկտորին նորից Հապուհի մօտ ուղարկեց, „ut super Armeniae statu pro capti-
rerum componeret inpendentium,“ եւ աւելացնում է, որ 376 թուին Տրայանոս կայսեր հրամանով Հայաստանից հռոմեական լեզգեանները հանելով, արշաւեց Թրակիա Գոթներին դէմ:

Արդ թէպէս Ամմիանոս այլ եւս չէ ասում, թէ Վիկտորի բանակը թիւինները Հապուհի հետ ինչ հետեւանքներ ունեցան, բայց շատ հեշտ է հասկանալ, որ այս 376 թուին կառ զայն հռոմայեցւոց համար ոչ պակաս անպատուաբեր էր քան այն խաչատուակ դաշն, որ կուռեցաւ 363 թուին: Այս անգամ եւս բախտն արջայից արքային՝ օգնութեան հասաւ, եւ նա վաղէսի նեղ վիճակից օգուտ քաղելով, Հայաստանը, որ 7 տարի (369—376) շարունակ հռոմայեցւոց գերիշխանութեան տակ էր եղել, նորից առաւ իւր գերիշխանութեան տակ:

Դառնալով փաւստոս Թիւզանդացուն, տեսնում ենք, որ նա կէտ առ կէտ հաստատում է Ամմիանոսի պատմածը: Բայց ի սորանից մենք այստեղ ծանօթանում ենք պատմագրի ճաշակի եւ պատմութիւն գրելու եղանակի հետ. այն ինչոր արդիւնք է եղել հռոմայեցւոց եւ Պարսից քաղաքակրթութեան եւ միջամտութեան, փաւստոսը վերագրում է Հայերին, իբր թէ ամեն բան Հայերն ինէին կատարած առանց արտաքին միջամտութեան: Փաւստոսը Ամմիանոսին համաձայն պատմում է, ինչպէս տեսանք, որ Պապի մահից յետոյ եւս Հայաստանը մնաց հռոմայեցւոց գերիշխանութեան տակ: Բայց մինչդեռ ըստ Ամմիանոսի Գոթական պատերազմն էր, որ վաղէսին ստիպեց 376 թուին Հայաստանն Պարսից ձեռքը տալ, ըստ փաւստոսի անհեգեղ հակա Մանուէլ Մամիկոնեանն է որ Մուշեղ սպարապետի մահուան վրէժխնդրութեամբ լցուած՝ Պարսկաստանից Հայաստանն է գալիս, «նախ առանց հրամանի թագաւորին վարագառայ, յինքն յափշտակեաց զգործավարութեան սպարապետութիւն», ապա հաշիւածու է հենց իրան վարագառային, «եւ զկինն Պապայ արջայի զԶարմանդուխտ տիկին, հանդերձ որդւովք Արշակունւովք [Արշակաւ եւ Աւարարշակաւ]

առեալ զնոսա ի տեղի թագաւորի կաշեալ ի պատիւ շրջեցոյցանէր, մեծաւ իմաստութեամբ եւ բազում յոյժողութեամբ աշխարհին Հայոց մեծապէս առաջնորդէր»,¹ Եւ երբ որ Մանուէլը տեսնում է, որ «զոր ինչ գործեացն ընդդէմ էր հրամանաց թագաւորին Յուճաց», Զարմանդուխտ թագաւոր հետ հպատակութեան թուղթ է գրում եւ պատգամաւորներ է ուղարկում «առ թագաւորն Պարսից», եւ «զՄուրեն պարսկի մի ի ճոխ նախարարացն [Պարսից թագաւորի], Հայաստան բերելով, Հայաստանը նորա ձեռքն է տալիս»² Մարդ զարմանում է, թէ ինչպէս կարող էր մի Մանուէլ, որչափ անհեգեղ եւ նա լինէր, վարագառայ թագաւորին, որ թագաւորում էր Հայաստանում վաղէս կայսեր հրամանով, հալածել, Հայաստանին այնպէս հնչողութեամբ տիրել եւ այլն: Արդ Ամմիանոսի պատմութեան ընթացքից երեւում է, որ Մանուէլն այս բոլորն արել է ոչ թէ ինքնապաշտ, այլ Հապուհ հզօր թագաւորի գաղտնի եւ յայտնի օգնութեամբ: Իսկ ազգային սնապարծութեամբ սողորուած փաւստոսն այս բոլորը վերագրել է Մամիկոնեան տան հերոսին:

Այս բոլորից հետեւում է, որ վարագառայ թագաւորում էր 374—376 թ., հաջել 3 տարի, եւ ոչ թէ 390—403 թ., ինչպէս ասում է Խորենացին: Մնում է բաց 377—383 ժամանակամիջոցը, որը Մուրեն պարսկի մարդպետութեան եւ Մանուէլ Մամիկոնեանի ազգապետութեան ժամանակամիջոցն է, որոնց մասին փաւստոսը պատմում է Գպր. Եւ զԼ. ԼԵ—ԽԶ: Եւ որովհետեւ Հայաստանի բաժանման թուականը միեւնոյն ժամանակ եւ Խոսրովի՝ Վաւաճապուհի եղբոր, թագաւորութեան առաջին տարին է, ուրեմն Խոսրովը թագաւորում էր 384—389 թուականը, ուրեմն մօտ 5 տարի, ինչպէս ունի Խորենացին (միայն ոչ թէ 408—413 թուականը):

Կաթողիկոսների ժամանակագրութեանը գալով, վաղոր է նկատել հետեւեալը: Բարսեղ Մեծը, Աեսարիոյ Հայրապետը 372 թուին մի թուղթ է գրել արեւմտեան եպիսկոպոսներին, որի մէջ արեւելեան եպիսկոպոսների հետ յիշում է նաեւ մի Եուսէկի (Ιωσάκη):³ Հաւանական է, որ այս Եուսէկը այն Եուսէկ Արքիւանոսեանն է, որին Պապը Ներսիսի տեղ նշանակեց: Միեւնոյն ժամանակ Ներսէս Մեծը «յա-

¹ Փաւստոս, Եւ լէ:

² Փաւստոս, Եւ լէ:

³ Marquart, Zur Kritik des Faustus, p. 224.

¹ Ammianus Marc., ibid, XXX, 2, 7-8.

² Ammianus Marc., ibid, XXXI, 7, 1-2.

Ձ, Ժ, Է, Ե խորենացի Գիրք Գ, Բ — իւր համեմատութիւնը: Նկատենք նաեւ, որ խորենացին այնուհետեւ ըստ իւր ճաշակի փոփոխութեանց է ենթարկում նորին Աբանդելու եւ Ղազար Ժորպիկեան պատմութիւնը: Բայց գորտ մասին թերեւս յետոյ կարողանանք խօսել:

Յ. ԴԱՂԱՍԵՆՍ

ՆԳԻՍՏԱՐԵԹՈՒԳՈՒԼԱՅՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԵՂԻԱՐԱՐԵԹՈՒԳՈՒԼԱՅՑ ԳՐԱՆՍԻՒԹԱՆԻՑԻՑ ԱԶԳԱՅԻՆՈՒԹՅԱՆ ՎՐԱՅ

Եղիսարեթուպոլսոյ վերին իշխանութիւնը տեսնուեցաւ Սիրվիլի հասարակութեան վրայ նաեւ այն առթիւ, երբ 1772 Գրեկ. 29ին հանգիպած կուռի մը համար՝ Սիրվիլի Ս. Երրորդութեան եղբայրութիւնը հասարակութենէն տուգանքի մը պատժուեցաւ: Եղբայրութիւնն Եղիսարեթուպոլսոյ եկեղեցական վերին իշխանութեան գիմն, որ եւ 1774ին խնդիր քննութեան առաւ, ու այցելու մը իրկեց Սիրվիլի, որպէս զի ճշմարտութիւնը քննեւ երեւան հանէ: Ասիկայ եկեղեցական իրաւանց յենով, վերաքննութիւնն իրեն առջեւ բերաւ: Երրորդութեան արգարութեամբ կարենայ դատաստան կանխել, գեղի բնակիչներէն արժանահաստ փոխեր հարցանենց: Աստի խոճմտանքաւոր վկայութեամբ՝ գրեթէ միաբերան յայտնեցին, թէ թէպէտ այն միջոցին որ եղբայրութիւնն իր գործքին համար Ժողոված էր պակսութիւն մը հանդիպեցաւ — որն որ գեւ բոլորովին յայտնի չէ — բայց այն պակսութիւնն եղբայրութեան մէջ հանդիպած ըլլալով՝ աշխարհական ատենի վերաբերեալ բան չէ: Երկրորդ՝ թէ այսպիսի պատճառաւ պակսութեան մը համար — ինչպէս որ քաղաքաբաշխութեան արձանագրութենէն ալ կը տեսնուի — գեղեցկութիւնը ամբաստանողը, դատաստանի առջեւ տանողն ու տուանքը վճարել տուողը, Յակովբ Աղա Ստեփանեան եկեղեցական եղած է:

Արդ առ ամէն բան արժանահաստ վկաներ իմանալով եւ մկալ կողմանէ եղբայրութեան կանոններէն գիտնալով, որ եթէ եղբայրութեան մէջ՝ վիճաբանութիւն կամ կուր եւ կամ որեւիցէ ուրիշ տեսակ յանցանք կամ պակսութիւն մը գործուի՝ անոր նախագահին եւ առաջնորդներուն գործքն է, որ դատեն

պատժապարտը. — եւ եթէ պատժուածը եւնութիւն կամ անիրաւութիւն մը տեսնէ անոր մէջ՝ կրնայ Աւագերիցուն ու նոյն իսկ եպիսկոպոսին բողոքել: —

Անոր համար մէք — կրնէ եկեղեցական վերին ատեններ — ատեններով որ եղբայրութեան մէջ հանդիպած պակսութեան մը համար քաղաքաբաշխութիւնը եղբայրները տուգանք պատժած է, որով կանոններուն հրամանն անարգել, ոտքի տակ առեր եւ եկեղեցական իշխանութեան դէմ գործեր է. — յանցանք կը գտնենք նախ եկեղեցական որ իր պաշտօնին հակառակ՝ եղբայրներն իրենց դատաստանի շրջանին մէջ չգտնուի՝ աշխարհական դատարի ձեռք տուեր է. — երկրորդ, դատաստանի իր երկու խորհրդականներովն ու քարտուղարով: Որովհետեւ ասոնք բանի առջեւ զինելով երկու հիմնադիրներուն բողոքն — որոնք խորհրդէն իւրեւր թաւահանապէս ցուցոցին իրենց ահաճութիւնը, այսու ամենայնիւ — վճիռ բերելու եւ այս կերպով իրաւանց դէմ եղբայրները տուգանք պատժելու համարձակեցան:

Իրենն այսպէս ըլլալով՝ եկեղեցական վերաքննութիւնն այնպէս կը գտնէ, որ նոյն տուգանքն, որ եկեղեցւոյն է, նորէն եկեղեցւոյն դարձուի: Ուստի եւ այս դատավճռոյն ուժով կը պարտաւորէ ու կը հրամայէ, որ վերոգրեալ հինգ պակսութիւն ընդունելու, այսինքն, Աղա Յակովբ Ստեփանեան եկեղեցականը, Աղա Դաւիթ Արքայի պիտով, Աւագներուն Ոսկերիչեան եւ Գրիգոր Վաստկի խորհրդականներն եւ վերջապէս Մարտիրոս Խաչիկեան քարտուղարն, այն 17 Փետրին եւ 4 ստակ տուգանքն անպատճառ եւ դարձնեն: Եւ այս գումարը՝ եկեղեցւոյն պէտք եղած ջորաւոր դուռ մը շինելու գործածեն: —

Այսպէս կը գտնէ, կը գտնէ, կը հրամայէ ու կը պարտաւորէ եկեղեցական սուրբ վերաքննութիւնը:

Նախընտաց թղթերուն լուսաւորութիւնն եւ իրեն թէ ամբողջացող մասը կը կապուցանէ յաջորդ՝ պահանջանց, կամ լաւ եւս գանգատանաց թուղթը. որով գաղափար մը կրնանք կազմել Սիրվիլի այն ատենի յարաբերութեան վրայ, եւ նաեւ կ'իմանանք, թէ Իրաւի հեղինակութիւն պէտք է որ ունեցած ըլլայ Եղիսարեթուպոլսոյ եկեղեցական առաջնորդութիւնը: Սիրվիլի հասարակութեան վրայ, — Աս վերջինիս տիրացուն շատ խեղճութեան մէջ գտնուելով՝ Եղիսարեթուպոլսոյ առաջն-